

Rosario Álvarez (ed.)

Gramáticos e Gramáticas. Homenaxe a Juan Antonio Saco Arce

A Coruña: Real Academia Galega. 2019. 159 pp.

Recensión de María Carmen Ares Rodríguez

Aínda que o traballo de Juan Antonio Saco Arce fora mencionado e revisado con relativa profundidade en diversos estudos sobre a lingua e a literatura do XIX, ata a aparición do volume que comentamos non se lle dedicara unha análise exclusiva e pormenorizada. Esta é a primeira publicación que trata o conxunto de aspectos da *Gramática Gallega* de Saco Arce e que analiza a obra no seu contexto e a súa importancia posterior.

O libro consta de sete artigos doutros tantos especialistas, precedidos dun limiar, “A alma da nación”, que asina a editora do volume, Rosario Álvarez. Cada un dos artigos trata un aspecto en relación coa *Gramática Gallega* de Saco, obra publicada hai 150 anos: a biografía do autor, o contido e relevancia da gramática, a función da literatura dentro da obra, a súa proposta ortográfica e o papel do conxunto da *Gramática Gallega* no contexto do Rexurdimento. En suma, a publicación ten como obxectivo recordar a figura de Saco Arce e a excepcional obra elaborada nos inicios da tradición gramatical do galego. Coñecer a obra de Saco Arce supón acceder a unha parte fundamental da historia dos estudos lingüísticos galegos.

No que concirne ao posible público lector, a obra, que inicia a colección *Anexos* da Biblioteca da RAG, é de interese para especialistas e tamén para todas aquelas persoas que queiran achegarse á historia da lingua galega. O volume está composto por un conxunto de ensaios e isto facilita que cada lector o poida usar como un manual e dirixirse a aquel aspecto que máis lle interese.

A primeira contribución, “Perfil biográfico de Saco Arce. O seu compromiso intelectual” (pp. 11-30), trata sobre a documentada biografía de Saco Arce, trazada polo seu descendente, Juan Saco Cid, quen se centra particularmente naqueles aspectos da formación do seu devanceiro que posibilitaron o desenvolvemento do traballo como gramático e investigador. A súa formación en Letras permitiulle, en palabras do biógrafo, “cultivar os estudos de gramática” (p. 14) e os seus coñecementos de Teoloxía definiron outro dos trazos da súa personalidade, “a súa firme actitude ética e moral” (p. 14).

Saco Cid sinala que a vida do gramático foi curta, mais a súa obra foi extensa e variada. Cando morreu estaba a punto de publicar a recompilación de manifestacións de literatura popular que levaba tempo recollendo e que, finalmente, viu a luz en 1987 co título de *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Este é un traballo recompilatorio que Saco Cid

considera difícil de realizar na súa época, por extraordinario e anovador. Saco Cid engade dous traballos máis pequenos, pero tamén importantes por amosar o intento de que o galego se convertese en lingua de cultura: un en prensa, “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes” (1876) e o outro, o prólogo dun libro de poemas de J. Pérez Ballesteros publicado en 1878. Este mesmo ano, Saco Arce publicou un libro titulado *Poesías* con 85 poemas, entre os que só 9 están en lingua galega. Respecto á *Gramática*, este autor escribe que Saco Arce entendía que o que os galegos necesitaban, xunto co orgullo de empregar o seu idioma, era que este ocupase o lugar que lle correspondía entre as linguas de cultura. En síntese, Saco Cid incide en que o autor da *Gramática* foi moito máis ca un lingüista, xa que non só estudou o idioma e o dotou de normas, senón que fixo unha defensa apaixonada do seu uso co fin de elevar o “dialecto” que falaban as xentes do campo á categoría de lingua culta.

No segundo capítulo, “Saco Arce como gramático. Significado e pegada da súa obra” (pp. 31-50), Antón Santamarina analiza a *Gramática* no contexto histórico e o seu contido partindo da formación do autor; a continuación, informa sobre a recepción da obra na época e a influencia en traballos gramaticais posteriores.

En primeiro lugar, expón que a *Gramática Gallega* (un volume de 259 páxinas e dous apéndices de 50 páxinas) aparece en 1868 “sen dúbida porque os tempos son chegados” (p. 31). Por unha banda, os intelectuais do Rexurdimento tiñan claro que a defensa da lingua era un labor fundamental e, por outra, que Saco Arce era a persoa que por convicción e formación podía facelo. O autor do artigo considera que só se lle pode apoñer que non tivese coñecementos de gramática histórica, rama do saber que xurdira en Alemaña mais aínda non chegara a España.

En segundo lugar, revisa o contido da obra, que inclúe: *Fonética*, onde destaca a proposta de simplificación dos grupos consonánticos cultos; *Morfoloxía*, apartado en que, segundo Santamarina, o que Saco di “aínda é de lei hoxe” (p. 34); *Prosodia*, que trata sobre encontros de fonemas na cadea falada; e *Sintaxe*, onde estuda as relacións entre as partes da oración e a súa colocación e, en particular, a posición dos pronomes átonos. Seguen a estes outros apartados menores que tratan modismos e o acento. Santamarina recórdanos que a estrutura da obra é a das gramáticas da época e resalta que Saco incide sempre nos trazos en que o galego contrasta co castelán. A respecto do modelo de galego presente na *Gramática*, indica que Saco se basea na lingua do pobo e que se atopa diferentes opcións as considera, na maioría dos casos, formas lexítimas. A respecto disto, o autor do artigo coida que Saco mostra unha excesiva tolerancia coa variación.

Despois de comentar o contido, trátase a recepción e repercusión da obra. Santamarina indica que en xeral pode afirmarse que a opinión sobre a valía da obra de Saco é unanimemente positiva, e lémbraos que “entre as *Gramáticas* de Saco e a de

Carballo (1966) transcorreron case cen anos sen que os nosos estudos gramaticais fixesen grandes progresos” (p. 43). Revisa tamén con brevidade a repercusión no ámbito romanístico, que caracteriza como limitado. Remata dicindo que a *Gramática Gallega* é, igual ca *Cantares gallegos*, un texto fundador.

A contribución “Con abundancia de razóns: a literatura na *Gramática* de Saco Arce” (pp. 51-62), é da autoría de Teresa López, profesora na Universidade da Coruña. Na primeira parte, “As gramáticas galegas no século XIX”, despois dunha breve introdución onde se nos recorda que de todas elas só a de Saco é comparable ás doutras linguas, a autora expón que, nunha época de formación da conciencia nacional, as devanditas gramáticas pasan a desempeñar unha función simbólica polo feito de existiren. Isto explicaría que conteñan non só descrición lingüística, senón tamén outros elementos, como literatura e folclore. Sinala a autora que o material non gramatical ocupa a sexta parte da obra de Saco, distribuído entre un prólogo e dous apéndices. O primeiro apéndice é unha colección de “Refranes gallegos”, “las expresiones en que mas vivamente se refleja el genio é índole de la lengua” (Saco 1868: 263). O segundo abrangue once “Poesías escogidas” de diversos autores.

Na segunda parte, López analiza polo miúdo “A literatura na *Gramática* de Saco Arce”. Esta estudosa expón que, no prólogo, o autor da *Gramática* exhorta ao cultivo literario. En canto ao uso de exemplos no corpo do estudo gramatical, engade que Saco manifestou que non poden ser tomados de autores clásicos por non existiren. Faino entón en boa parte con fragmentos do *Coloquio de 24 gallegos rústicos* de Sarmiento (1746) e, en segundo termo, con manifestacións da literatura popular, sobre todo cantares. Pódese dicir que son os textos de base popular os que funcionan como citas de autoridade. Pola contra, cando utiliza textos poéticos contemporáneos, sitúaos en nota ao rodapé por non consideralos modelo idóneo.

Ademais deste uso de citas literarias na descrición gramatical, o outro gran apartado de literatura presente na *Gramática Gallega* é o conxunto de poemas que inclúe no apéndice “Poesías escogidas”. Son once poemas encadrados nas décadas dos 40, 50 e 60; entre eles, “Nai chorosa” e “O desconsolo” de Camino, “A campana d’Anllons” de Pondal, “Miña santa Margarida” e “Adiós ríos, adiós fontes” de Rosalía. López remata cunhas palabras nas que Saco sinala que estas composicións serven para probar “a qué alto grado de perfección llegaría bajo la pluma de estos y otros escritores, honra de Galicia, si consagráran exclusivamente su ingenio á cultivar en prosa y verso la lengua de sus antepasados” (Saco 1868: 283).

A seguinte sección do volume está formada por tres estudos que tratan aspectos gramaticais e ortográficos da obra de Saco. Na primeira destas achegas, “A gramática na *Gramática* de Saco Arce” (pp. 63-80), o lingüista Francisco Dubert García sinala que Saco, para desenvolver o seu traballo, ademais dos seus coñecementos, só contaba

cos textos orais e escritos e con gramáticas doutras linguas. A seguir, Dubert cualifica a obra de Saco Arce como gramática preestruturalista, dado que presenta características como a de ser moi dependente da tradición grecolatina –atribúe casos morfolóxicos aos artigos, por exemplo–, a de basear a descrición da fonoloxía na lingua escrita –xa que o propósito de Saco é mostrar como se escribe–, e a de non facer unha descrición das categorías que atenda só a criterios formais xa que tamén se serve da semántica ou da lóxica. Dubert xulga que esta *Gramática* é froito da reflexión lingüística, aínda que os seus métodos de descrición non sexan os de hoxe; pon como exemplos a descrición do sistema vocálico, con vogais abertas e pechadas, e a clasificación dos verbos por tipo de irregularidades. Outro exemplo que amosa a reflexión de Saco sobre a lingua é a explicación do uso do infinitivo conxugado, centrada na relación que o infinitivo mantén co verbo principal, como suxeito ou como complemento circunstancial: “Foi lástima non ll’o avisares ti. Nunca imos â vila sin pidirmos licencia ô pai” (Saco 1868: 182).

En definitiva, a achega de Francisco Dubert salienta que Saco fai unha descrición rigorosa da lingua e tenta dar explicacións para amosar que o galego varía conforme a regras como o fan outras linguas.

O capítulo de Xosé A. Fernández Salgado ten como título “A proposta ortográfica de Saco Arce no contexto do Rexurdimento” (pp. 81-102). Segundo este autor, a principal característica dos escritos do século XIX era o polimorfismo, tanto gráfico como gramatical e léxico. Engade que a ortografía da época é vacilante e debedora do castelán.

Este estudoso revisa o tratamento que se dá na *Gramática* á ortografía, para concluír que este aspecto é relativamente escaso, aínda que reconece que as escollas gráficas se mostran tamén ao longo dos exemplos e nos apéndices. Deseguido, presenta os trazos máis destacados, entre os que cabe sinalar que é unha ortografía foneticista na representación do fonema fricativo prepalatal xordo (*xente*), seguidista do castelán, a lingua en que os escritores e algúns falantes estaban alfabetizados, e simplificadora, mesmo restritiva e simplificadora na acentuación, dado que restrinxe o uso do circunflexo e propón o acento agudo como marca xeral de intensidade. Tamén a cualifica como respectuosa coa *eufonía* ou dozura que se defendía como característica do galego; neste sentido Saco propón o uso do apóstrofo para marcar a elisión de vogais e de guións para indicar pronuncias enlazadas en casos como *que-o*, *pol-o*, *pidil-as*, na liña dalgunhas linguas consideradas de prestixio como o francés.

En último lugar, Fernández presenta unha táboa para dar conta das representacións gráficas que tomou Saco de textos anteriores e, asemade, que repercusións tivo nos textos posteriores. Conclúe este autor que Saco apenas tivo en conta os seus predecesores, salvo nas grafías <nh> e <x>. Pola contra, influíu en escritores posteriores,

sobre todo en Curros e Lamas Carvajal. Este estudoso remata o artigo cualificando a ortografía da *Gramática* como pragmática e actual.

A sexta achega incluída no volume, asinada por Ernesto X. González Seoane, titúlase “Descrición e prescrición na *Gramática* de Saco” (pp. 103-112). Este autor traza en primeiro termo un percorrido polo contexto teórico en que naceu a *Gramática*, comezando a súa análise polo modelo de lingua e a reflexión sobre cal orientación, descritiva ou prescritiva, é máis acaída nunha gramática. En relación con esta selección do modelo de lingua, pódese distinguir na lingüística galega da época unha tendencia “cultista”, oposta ás variedades caracterizadas como “rurais” ou “populares”, que condenaba usos como o da gheada ou mesmo o infinitivo conxugado, e a opción contraria, adoptada por Saco, que se “erixe como o principal valedor do galego popular e aldeán” (p. 107), que el xustifica por non haber unha tradición literaria. González engade que o autor da *Gramática* advirte que moitos dos fenómenos considerados vulgares encontran a súa xustificación en procesos internos. Así pois, Saco adopta un enfoque descritivo e, en coherencia, dá conta da existencia de variantes, sen amosar preferencia por ningunha.

A principal conclusión de González Seoane nesta contribución é que o camiño escollido por Saco, oposto ás tendencias dominantes, se debe a unha idealización do mundo rural, inspirada polo seu profundo conservadurismo. Deste xeito, a orientación descritiva é tamén un trazo que o diferencia dos seus contemporáneos.

O volume péchase coa contribución de Xurxo Martínez González “A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento” (pp. 113-155). Esta extensa achega final iníciase coa idea de que o Rexurdimento debe ser comprendido como un movemento que vai máis alá do eido literario e lingüístico, liderado por unha elite intelectual que aspiraba a situar o país no xusto lugar do conxunto de culturas e pobos europeos. Eran intelectuais de clase burguesa liberal que conformaban un grupo heteroxéneo e que realizaron un labor non só lingüístico, senón tamén en diferentes campos do saber, encadrados nas novas correntes europeas, no que se refire ao nacionalismo, liberalismo e romanticismo.

Continúa o ensaísta poñendo de manifesto que na obra de Saco inflúe o espazo social onde desenvolveu a súa vida intelectual: Santiago na súa etapa de estudante, o ámbito rexurdimentista de Pontevedra e, por último, a cidade de Ourense, onde realiza o traballo filolóxico e de recompilación de literatura popular, colabora en xornais ou mesmo publica poesía relixiosa.

Finalmente, Martínez González céntrase na contribución de Saco ao Rexurdimento. Comeza este apartado insistindo en que a elaboración da *Gramática* ten lugar nunha etapa de interese en Europa polas linguas naturais. O autor do artigo analiza o prólogo da *Gramática* onde Saco verte tamén boa parte do seu pensamento con

respecto á lingua e o que esta significa. Salienta que Saco considerou a lingua como un elemento esencial xa que, segundo manifestou, entre os pobos e os seus idiomas hai unha íntima e necesaria conexión, de xeito que o descrédito ou a estima duns recae inevitablemente sobre os outros e, por tanto, honrar unha lingua é honrar e dar prestixio ao pobo que nela se expresa.

Por outra parte, acerca dos apéndices literarios da *Gramática*, o ensaísta opina que son incluídos por Saco coa intención de lexitimar a información gramatical baseada na fala popular e unir, así, a tradición oral coa creación literaria culta na procura de prestixiar a lingua.

Analiza tamén o contido dos artigos publicados en *El Heraldo Gallego* baixo a epígrafe “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”, onde Saco expresa a súa preocupación polos efectos do contacto lingüístico ou a aspiración de que a lingua sexa utilizada na creación literaria para colocar Galicia na historia da literatura. Na parte final da súa achega, Martínez salienta como Saco percibía a dificultade dos escritores para dar a coñecer as súas obras entre as clases populares.

Esta contribución final serve para pechar o volume lembrando a dobre función da *Gramática Gallega* de Saco Arce, que inicia os estudos filolóxicos e asemade contribúe ao Rexurdimento “na medida en que sitúa o idioma como a alma da nación” (p. 151).

En síntese, esta publicación permite salienta a relevancia de Juan Antonio Saco Arce e, sobre todo, a súa principal obra, a *Gramática Gallega*. O obxectivo do volume é resaltar a figura do gramático máis importante ata 1966 e o seu labor, imprescindible na historia da lingüística galega. Mais este libro permite sobre todo poñer en relación o autor, o seu traballo e a época histórica na que o desenvolveu. Os diferentes especialistas que estudan a obra de Saco non se limitan a loar a súa figura, senón que establecen valoracións cando é necesario. Cada un dos sete artigos que compoñen o volume trata un aspecto básico, a biografía, a obra gramatical no seu conxunto ou unha parte destacada, a literaria e o contexto histórico. Todos se complementan e, se nalgún caso parece que algunha pincelada ou consideración se repite é, sen dúbida, debido á autoría múltiple, o que salienta a multiplicidade de perspectivas. Tal como expresa a editora no limiar, *Gramáticos e Gramáticas* trata fundamentalmente sobre a primeira gramática científica da lingua galega, obra da que beberon e seguen a beber as obras gramaticais posteriores.

Este volume vén a restablecer a figura de Saco Arce para que á luz do que nel se expresa se poida considerar este autor xunto ás grandes figuras do Rexurdimento. A súa obra gramatical non é só unha descrición que permite coñecer a lingua do XIX, senón que ao seu arredor verte o autor diversas consideracións aínda hoxe plenamente vixentes.